

ԷՄՄԱ ԱՇՈՏԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՄԻՍԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԸ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ հասարակական-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային կյանքում կային գործիչներ, դեմքեր, անձնավորություններ, որոնք իրենցով խորհրդանշում էին մի ողջ ժամանակաշրջան: Այդ անձնավորությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Մկրտիչ Խրիմյանը՝ վարժապետ, վարդապետ, Հայաստանի տարածքի առաջին պարբերականի խմբագիր, վաճառք, հոգևոր առաջնորդ, եպիսկոպոս, Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարք, Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակության ղեկավար, Ազգային ժողովի երեսփոխան, Կրոնական ժողովի ատենապետ, քաղաքականապես անբարեհույս անձնավորություն Բ. Դոան աչքում և այդ իսկ պատճառով Երուսաղեմի քըստըյալ, ապա՝ համազգային ընտրությամբ՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Դա համառոտ թվարկումն է այն ամենի, ինչ կատարել է կամ ինչպես համդես է եկել Մկրտիչ Խրիմյանը, գործի բերմամբ իսկ դառնալով հանուր հայության իղձերի արտահայտիչ: Այդ իսկ պատճառով Խրիմյանի ապրած ժամանակաշրջանում չկար որևէ համազգային նշանակություն ունեցող ձեռնարկում կամ հաստատություն, որի հետ ինչ-որ չափով չառնչվեր Խրիմյանի գործունեությունը: Իսկ Միսիթարյան միաբանությունն այն հաստատությունն է, որ դեռևս 18-րդ դարի սկզբից ծավալեց իր գործունեությունը լուսավորական, գիտա-հրատարակչական այնպիսի բնագավառներում, որ ձեռք բերեց համազգային նշանակություն, ճանաչում և հարգանք: Միաբանության հսկայածավալ գործունեությունը չէր կարող վրիպել հասարակական գործունեության ասպարեզում իր առաջին քայլերն անող Խրիմյանի տեսադաշտից: Դեռ պատանի, ուսման անհազ տենչը սրտում, հիասթափված Լիմ և Կտուց անապատների վանական դպրոցների կրթական մակարդակից, ճա երազում էր ուսանել Եվրոպայում, Ս. Ղազար կղզու ուսումնական հաստատությունում: Միջոցների պակասը, սակայն, անկատար թողեց նրա իղձի իրականացումը: Հետագայում, Կ. Պոլսում ինքնակրթությամբ իր մտավոր կարողությունների զարգացմանը ձեռնամուխ եղած Խրիմյանը վարժապետություն էր անում, ակնդետ հետևում գրական, գիտական մոր հրատարակություններին, ազա-հորեն կլանում հայ պարբերականներում լույս տեսած գրական-գեղարվեստական, պատմագիտական, առանձնապես հայագիտական հոդվածները: 1843-ից Ս. Ղազարում հրատարակվող «Բազմավեպը» Խրիմյանի ամենասիրած պարբերականն է-

րից էր, իսկ այն հրատարակող միաբանությունը վայելում էր վերջինիս հարգանքն ու ակնածանքը: Բայց Խրիմյանը դրանով չէր բավարարվում: Նա մամականական կապ է հաստատում «Բազմավեպի» խմբագրության հետ: 1849-ին վարժապետ Խրիմյանն ամսագրին ուղարկում է մամակ և բանաստեղծություն: Ամսագրի խմբագիրն այդ ժամանակ Ղևոնդ Ալիշանն էր. նա ամսագրի ընթերցողներին համառոտ տեղեկություն է տալիս Խրիմյանի անձի և նրա ուղարկած բանաստեղծության մասին, ապա հրապարակում այն: Բանաստեղծությունը նվիրված էր Վիրգիլիոսի «Մշակականք»-ի հայ թարգմանչին՝ հայր Արսեն Բագրատունուն, որը թարգմանությունը կատարել էր՝ վերականգնելով հին հայկական տաղաչափությունը, նաև այդ տաղաչափությամբ գրել սեփական՝ «Հայկ դյուցազն» պոեմը: Ալիշանը հրատարակում է իր իսկ խոսքերով այդ «ոտանավոր գովեստը» և խոստանում հրատարակել Խրիմյանի մյուս քերթվածները, որոնք «կը յուսամք, թե պատիւ ընեն իրեն եւ իր հանճարաշատ հայրենակցաց վանեցոց եւ հորդոր համագգի պատանեաց՝ հայրենական դպրութեան մախանձախնդիր ըլլալու»¹: Բանաստեղծության մեջ հեղինակը գովերգում է հայր Բագրատունուն իր բանաստեղծական և թարգմանչական սղխրանքի համար, այն բանի համար, որ նա հայ ընթերցողին հաղորդակից է դարձրել «Վիրգիլեան ճարտար քերթութիւն» և հայտնում մի նվիրական ցանկություն՝ հեղինակն իր «քաղցրալուր քնարը» հնչեցնի ոչ թե օտար երկրում, այլ հայրենիքում՝ Արարատի ստորոտին և հրաշաձայն նվագով իր շուրջը հավաքի «Թորգոմեան զմանկըսիս բոլոր», շոյի նրանց լսողությունը և միաժամանակ ինքը նոր ուժ ու ոգի ստանա հայրենի բնության գեղեցկությամբ: Խրիմյանը հորդորում է.

«Հայր, առանել արժան էր քեզ ոչ զօտարին քնար հարկանել,

Այլ զքոյր՝ որ վեճ ոգով քաջ եւս հնչի հայրենւոյն,

... եւ դու ի յԱրարատ առ դրախտին երանի թէ

Նստէիր նըւագէիր զարարատեան գեղեցկութիւն»²:

Ինչպես տեսնում ենք, դեռ իր գործունեության վաղ արշալույսին Խրիմյանը՝ իր սկզբունքներին հավատարիմ, գտնում էր, որ հայության համար ամենաթանկը հայրենի հողն է, հայրենի եզերքը, իսկ ինքը, որ «զօդ ծնծեալ հայաստանեայց՝ շուտ ըզգացի զոգի մախնեացն», և այդ պատճառով իր ականջին ավելի հաճելի էր Բագրատունու անգուգական քնարը: Այս մամակով և բանաստեղծությամբ չափամանփակվեց Խրիմյանի կապը ո՛չ Ս. Ղազարի միաբանության, և ո՛չ էլ Արսեն Բագրատունու հետ: Պոլսում Մխիթարյաններն ունեին գրատուն, որտեղ վաճառվում էին միաբանության հեղինակների աշխատությունները: Խրիմյանն այդ գրատուն ամենաեռանդուն հաճախորդն էր, գրքերի և ամսագրերի գնորդը:

1850-ին Պոլսում լույս տեսած Խրիմյանի «Հրավիրակ երկրին Արարտյան» պոեմը կրում էր դարձյալ Բագրատունու «Հայկ դյուցազն» պոեմի ազդեցությունը,

¹ «Բազմավեպ», 1849, № 20, հոկտ. 15, էջ 309:

² Նույն տեղում:

գրված էր նույն՝ հին հայկական տաղաչափությամբ, և նրա մեծն պոեմը գրելու շարժառիթը համարում էր «հայրենյաց սերը»:

1854-ին Աղթամար կղզում խրիմյանը ձեռնադրվում է վարդապետ: Խորին հարգանք և ակնածանք տածելով Ս. Ղազարի Մխիթարյան միաբանության մկառնամբ՝ խրիմյանը ցանկանում էր Աղթամարը դարձնել Հայաստանի վեհապետի, վանքում հիմնել տպարան ու վարժարան, բայց տեղի միաբանությունը թշնամաբար դիմավորեց նրան: Սկսվեցին հալածանքները, որի պատճառով խրիմյանը հեռացավ Պոլիս: Այնուհետև 1855-ին նա հրատարակեց «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը՝ նպատակ ունենալով այն փոխադրել Հայաստան: Այս ամսում խրիմյանը գործեց ավելի հեռատես և շրջահայաց: Տեղի նշանավոր հայկական գերդաստանների օժանդակությամբ, ժամանակի Հակոբոս Պատրիարքի կոնդակով և Բ. Դոսան ֆերմանով խրիմյանը դարձավ վարագա վանքի վանահայր, իսկ վանքը հանվեց Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդի իրավասությունից: 1857-ին վարագա վանահայրը դարձյալ հետևելով Մխիթարյաններին, հիմնադրում է վանական դպրոց՝ Ժառանգավորացը, ապա սկսում հրատարակել «Արծուի Վասպուրական» հանդեսը՝ առաջինը Հայաստանի տարածքում, այդ իսկ պատճառով՝ էլ՝ առավել ծանր, դժվարին պայմաններում: Դա իսկապես խիզախություն էր, սխալ: Իր հեղինակությամբ գրված հոդվածներն ապացուցում են, որ նա աշակրջությամբ ուսումնասիրում էր Մխիթարյանների հրատարակած պատմագիտական, հայագիտական աշխատությունները: Մեսրոպ Մաշտոցին, Մովսես Խորենացուն, Դավիթ Անհաղթին, Եղիշեին և Եզնիկ Կողբացուն նվիրված հոդվածներում³ նա իր երախտագիտությունն է հայտնում Մխիթարյան հայրերին, որ գիտական մեկնաբանություններով հրատարակել են հայոց այդ մեծերի աշխատությունները՝ նշելով ո՛ր թվականին՝ ումը:

Անցնում են տարիները. խրիմյանի ազգանվեր գործունեությունը լայն թափ է ստանում: Եթե սկզբում նա միայն Վասպուրականում էր, 1862-ից տարոնահայության խնդրագրով և պատրիարքարանի հաստատումով նա դառնում է Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: Ժառանգավորաց է բացվում նաև այդ վանքում, լույս է տեսնում մի նոր պարբերական՝ «Արծուիկ Տարոնոյ»: Խրիմյանը չբավարարվեց հոգևոր դպրոցներով: Նրա հանձնարարությամբ աշակերտ, ապա գործընկեր Գարեգին Սրվանձտյանը բազմաթիվ դպրոցներ բացեց Տարոնի գյուղերում: Վարագում և Ս. Կարապետում «Արծվի» և «Արծվիկի» հետ մեկտեղ տպվում էին զանազան դասագրքեր և անվճար բաժանվում գյուղական վարժարաններին: Հասկանալի է, որ խրիմյանի հրատարակչական թափը չէր կարող համեմատվել Մխիթարյանների կատարած գործի հետ, սակայն տեղի և պայմանների համեմատ նրա կատարածը սխալն էր: Վանահայր և վարդապետ խրիմյանը շրջում էր հայրենի գյուղերում, հայտնաբերում բազմաթիվ ընդունակ երեխա-

³ «Արծուի Վասպուրական», 1858 թ., № 7, 8, 9, 10:

ներ, ոմանց ձրիավարժ ընդունում իր բացած վարժարաններում⁴, ոմանց ուղարկում է. Պոլիս ուսանելու, ոմանց համար էլ թախանձագին խնդրագրեր հղում Միսթարյան հայրերին՝ իրենց ուսումնական հաստատություններում ընդունելու համար:

Գրականության և Արվեստի թանգարանի արխիվի խրիմյանի ֆոնդում հայտնաբերել ենք ուշագրավ երկու ամսակ. մեկն ուղղված է Արսեն Բագրատունու, մյուսը՝ Ղևոնդ Ալիշանին: Նամակների հիմնական շարժառիթը վանեցի մի որբի՝ Ոստանիկ անունով ընդունակ պատանուն Փարիզի Մուրադյան վարժարանում ձրիավարժ աշակերտ ընդունելու խնդրանքն էր: Երկու ամսակների այդ հատվածներն ընդգծում են խրիմյանի մարդասիրությունը, անհուն բարությունը, մեծ հոգատարությունը մատաղ սերնդի, առավելապես որբ երեխաների նկատմամբ: Նամակները գրված են այնպիսի հուզիչ զգացմունքայնությամբ, որ անհմար էր դրանց մերժելը: Այդ մասնավոր շարժառիթը պատճառ է դարձել, որ խրիմյանը ամսակներում շարադրի նաև իր գեղարվեստական չափանիշները, գնահատի և՛ Բագրատունու, և՛ Ալիշանի գրական-գեղարվեստական, թարգմանական և հասարակական գործունեությունը: Երկու ամսակն էլ կրում են նույն թվականը՝ օգոստոսի 19, 1864 թ.: Անդրադարձանք ամսակներին առանձին-առանձին: Բագրատունուն ուղղված ամսականում⁵ խրիմյանը հիշեցնում է իրենց 16-ամյա բարեկամությունը, 1848 թ. սկսած, երբ ինքը «Հայկ դյուցազն» պոեմի ազդեցության ներքո բանաստեղծություն է ձոնել հեղինակին: Բարձր գնահատականի է արժանանում Բագրատունու թարգմանական գործունեությունը, որի միջոցով հայ ընթերցողը ծանոթանում է Վիրգիլիոսի «Մշակականքին», Հոմերոսի «Իլիականին»: Խրիմյանը նշում է, որ Հոմերոսի մախկին թարգմանիչը այդ բարձրարժեք գործը «անտաշ» էր թարգմանել, իսկ Բագրատունու թարգմանությունը «արվեստապես հղկյալ է» և Հոմերոսին արժանի: Նշելով Վիրգիլիոսի և Հոմերոսի ստեղծագործությունների «անգիտական» և բարձրարվեստ ուրակը, խրիմյանը դրանց շարքում դասում է նաև «Հայկ դյուցազն զբազմաբիրտն վաստակ աշխատասեր ծերունուդ»: Սակայն ամմիջապես ավելացնում է, որ չի ցանկանում շողոքորթել հայր Արսենին, որի պոեմը բարձր է առավելապես հայկական ոգով: Գնահատականներից պարզվում է, որ խրիմյանը քաջածանոթ է ոչ միայն համաշխարհային ճանաչում գտած արժեքներին, այլև Միլտոնի «Կորուսյալ դրախտին»՝ դարձյալ Բագրատունու թարգմանությամբ: Այս գրքի թարգմանության մեջ խրիմյանի կարծիքով թարգմանիչ հայ հանճարը մրցում է անգլիական հանճարի հետ և պատվով ելնում մրցությունից: Խրիմյանը գնահատում է յոթ տասնամյակն անցած Բագրատունու եռանդն ու աշխատասիրությունը և գտնում, որ «ամեն գրասեր հայ, որոց կիրթ է ճաշակ առ արգասիս քաղցր վաստակաց քոյին, համբեղելով սպասե տակաւին վայելել ի բերաց աշխուժ հոգի ծերունուդ»⁶: Փաստորեն

⁴ Գ.Աթ., խրիմյանի ֆ., գ. 142, էջ 3:

⁵ Նույն տեղում, գ. 159, էջ 1:

⁶ Նույն տեղում:

ինքնակրթությամբ իր միտքն ու հոգին հարստացրած խրիմյանը, Մխիթարյանների ծավալած բազմաորոշում հրատարակությունների շնորհիվ, հաղորդակցվել է եվրոպական գրականության զոհարաններին, դարձել դրանց գնահատողը և տարածողը հայ իրականության մեջ: Այս նամակում այնքան հոգի և միտք, հիացմունք ու զգացմունք է դրել խրիմյանը, որ նույնիսկ այսօրվա ընթերցողին հուզում է այն: Առավել հուզիչը Բագրատունու պատասխանն էր ազգանվեր գործչին⁷: Նամակն ուղարկելուց 11 օր անց, 1864 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Բագրատունին պատասխանում է խրիմյանին՝ դիմելով նրան իբրև «Գերաթոյի Արծուի Վասպուրական»: Այդ պատասխանից տեղեկանում ենք, որ նրանց մամականագրական կապը պահպանվել է 1848-ից մինչև 1858 թ., իսկ դրանից հետո՝ ընդհատվել, որը մեծ ցավ է պատճառել հայր Արսենին: Նշված թվականներն իրենք են հուշում մամականագրական կապի ընդհատման պատճառը. 1856-ին խրիմյանը, թողնելով Պոլիսը, վերադառնում է հայրենիք՝ ձեռնամուխ լինելու ժողովրդի լուսավորության, կրթության և հոգևոր դաստիարակության դժվարին գործին: Ըստ երևույթին, արևմտահայ գավառի ծանր հոգսերը խրիմյանին հնարավորություն չէին տալիս անխափան կապ պահպանել իր կողմից մեծ հարգանք վայելող անձնավորությունների հետ: Սակայն «Հայկ դյուցազմի» հեղինակն իրենց մամականագրական կապի ընդհատման համար վշտանալով հանդերձ, շտապում է պատասխանել «հայրենասեր ձայնին», որ նրա խնդիրքն անպայման կկատարվի. վաճեցի «Ոստանիկ պատանակը» կընդունվի Փարիզի Մուրադյան վարժարան իբրև «ձրիավարժ գիշերօթիկ սան», և հույս է հայտնում, որ այդ պարագան «նորոգութիւն լիցի յիշատակ եւ պարծանք հին սիրոյ մերոյ»:

Երկրորդ մամակն ուղղված էր Ղևոնդ Ալիշանին, թվագրված դարձյալ 1864 թ., 19 օգոստոսի: «Հուշիկների» հեղինակին խրիմյանը դիմում էր այսպես. «Հոգի սիրահար հայրենեաց, հայր Ղևոնդ Ալիշանին, մահատակեալ աղեկէզ հոգով ի սիրտ, ի ողբ, ի կոծ՝ վասն հայրենեաց»⁸: խրիմյանն ու Ալիշանը տարեկիցներ էին. գուցե դա էր պատճառը, որ Բագրատունուն ուղղած մամակի խիստ հարգալից և որդիական տոնին ու ոգին այստեղ փոխարինել էր մտերմիկ հարազատի գրույցը: Թվարկելով Ալիշանի ստեղծագործության թեմաները՝ «հայրենասիրական գրվածոցդ մեջը, Ծավարշական դաշտին մեջ, պյուլ-պյուլն Ավարայրին մեջ, դառն ողբերուդ մեջ, ընտիր ընտիր ճառերուն մեջ, Մալայաց շուքին տակ, Հրազդան գետին եզերք, այդ, կճանչնամ զքեզ, դու մեր հայրենայց հանրածանոթ մատենագիրն ես, ո՞վ է, որ զքեզ չի ճանչնար»: Ապա խրիմյանը հարցնում է՝ իսկ Ալիշանը ճանաչո՞ւմ է «հայրենի ավերակաց մեջ բնակվող հեզ Արծվին»: Իրեն ու Ալիշանին համարելով 19-րդ դարի հայ հայրենիքի երկու թշվառ սիրահարներ, խրիմյանը մտորում է, թե իրենցից ո՞րն է ավելի թշվառը: Պատասխանը ակներև է. «Հեզ Արծիվը իրավապես թշվառ է. գիտե՞ս, հայրենի գավակները տոչորող Բաբելոնեան հնոցի մեջն է, աղքատությամբ,

⁷ Նույն տեղում, էջ 3:

⁸ Նույն տեղում, էջ 3-4:

թշվառությամբ, հայրենի երկրեն գաղթող զավակներու հողարկավորն է»։ Նամակագիրը գտնում է, որ իրեն բաժին են ընկել սարսափելի հոգսեր. Վասպուրականից Տարոն և Տարոնից Վասպուրական՝ ժողովրդի ծանր տառապանքների ականատես, հայրենի թշվառ զավակների հետ «չարչարեալ»։ Ալիշանը, ճիշտ է, տառապում է հայրենիքի աղետների համար, բայց, գտնվելով ազատ ու քաղաքակիրթ երկրի մեջ, սփոփվում է գիտական և գրական աշխատություններով, ամոքվում։ Սակայն հայրենիքը ողբերից և աղետներից բացի ունի սփոփանքներ և հրաշալիքներ։ Խրիմյանը հայրենակարոտ և հայրենաբաղձ Ալիշանին հրավիրում է Հայրենիք՝ Հայաստանը տեսնելու, Եփրատի ջրերում լողանալու և վերստին մկրտվելու, Այրարատում շրջելու, Երասխի ջուրը խմելու, Անիի ավերակների վրա ողբալու, «Բյուրակնյան լեռանց ծաղիկները քաղելու»։ Նամակն ավարտվում է նույն խնդրանքով. հայր Արսենի հետ միացյալ ուժերով միջնորդել Ոստանիկ որբին Փարիզի Մուրադյան վարժարան, այդ «իմաստութեան տաճարն» ընդունելու համար։ Արդյունքը պարզ էր. արժանապատիվ հայրերը հարգում են Խրիմյանի խնդիրը։

Թե հետագայում ինչպիսին էին Մխիթարյան միաբանության որոշ հայրերի և Խրիմյանի հարաբերությունները, արխիվային փաստաթղթերը լուրն են։ Հայտնի է, որ Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակության ղեկավարը վեհաժողովի ավարտից հետո տունդարձի ճանապարհին մտավ Վիեննա՝ ավստրիական արտաքին գործոց նախարարի մոտ, որպեսզի վերջինս Կ. Պոլսի իր դեսպանին հանձնարարի հայկական խնդիրը⁹։ 1878-ի հուլիսի 11-ին նա այցելեց տեղի Մխիթարյաններին։ Ըստ երևույթին, վեհաժողովի արդյունքներն էին պատճառը, որ այդ այցելությունը մնաց անարձագանք։

Տարիներ անց արքայական Խրիմյանն ընտրվեց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց։ Էջմիածին ուղևորվելու ճանապարհին նա դարձյալ եղավ Եվրոպայում¹⁰։ Վենետիկի Մխիթարյանները Տրիեստ ուղարկեցին երկու վարդապետ՝ նրան ճանապարհելու համար։ Առավել ջերմ էր Վիեննայի Մխիթարյանների հետ ունեցած հանդիպումը։ Տեղի աքբահայր Ալունյանը երկու վարդապետների ուղեկցությամբ 1893 թ. օգոստոսի 30-ին այցելեց Վեհափառին։ Հաջորդ օրը Խրիմյանը պատվիրակության անդամների հետ փոխադարձեց այցելությունը¹¹։ Մուտքի առաջ նրան ընդունեց աքբահայրը և առաջնորդեց երկրորդ հարկ՝ վանքի ընդունարան։ Ապա Կաթողիկոսն այցելեց վանքի հարուստ մատենադարան, եռահարկ տպարան, թանգարան, որի ամենաուշագրավ հարստությունը Կիլիկյան արքաների, մասնավորապես Ռու-

⁹ Ա. Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հ. Ա, 1912, էջ 475, նաև Է. Կոստանդյան, Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 263։

¹⁰ Մեքսիկա վարդապետ Տեր-Մովսիսյանց, Ուղևորություն Տ.Տ. Մկրտիչ Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Երուսաղեմից Էջմիածին, 1894, էջ 200։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 217։

բինյանների դրամական հավաքածուն էր: Այցելուների մատյանում խրիմյանը թողեց հետևյալ մակագրությունը. «1878-ի հուլիսի 11-ին եկա Վիեննա, այցելեցի Մխիթարյան վանոց: 1893-ի օգոստոսի 31-ին դարձյալ այցելության եկի ի սույն վանա, որում ժամանակի ուխտին վանահայրն էր Արսեն արքեպիսկոպոս Այոմյան. տեսի միաբանական ուխտ, տեսի ամեն հառաջադիմություն, աշխատությունս գրական հանդեսի, օրհանցի և մաղթեցի, որ երթալով ևս պտղաբեր լինի վասն փառաց Քրիստոսի եկեղեցվո: Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց խրիմյան Հայրիկ»: Վեհափառի օգտագործած գրիչը հայր Գրիգորիս Գալեմքերյանը վերցրեց, որ պահեն թանգարանում իբրև հիշատակ: Մյուս օրը Վեհափառը նրանց ուղարկեց իր լուսանկարը՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Հիշատակ առ միաբանական ուխտն Մխիթարյան ի Վիեննա - խրիմյան Հայրիկեն: Թե կենդանագիր մահկանացուիս երթա ի գերեզման, սոսկ ստվերն իմ մնասցի առ Ձեզ հիշատակ»¹²:

1900 թ., երբ ողջ հայությունը մշտն էր Մխիթարյան միաբանության 200-ամյակը, խրիմյան Կաթողիկոսն արտահայտում է իր ջերմ վերաբերմունքը: Ավանդությունը պատմում է, թե Սևանա վանքում հուսահատված Մխիթարը ծնկաչոք աղոթում է Աստվածամոր պատկերի առջև և կարծում, թե լսում է նրա ձայնը՝ «Ուզածդ թող լինի»¹³: Այդ տեսլիքից ոգևորված Մխիթարը հեռանում է Սևանից իր անիրականացալի կարծված ծրագրերը իրականացնելու: Ողջ կյանքի ընթացքում նա մտորում է, որ իրեն օգնել է Աստվածամայրը և Սևանում գտնվող նրա պատկերը: Մխիթարյան միաբանության 200-ամյա տոնակատարության օրերին խրիմյանը ցանկանում է Կաթողիկոսական կոնգրակի հետ միաբանությանը մվիրել այդ հիմնավորց մկարը: Մի շարք պարբերականներ, «Նոր դարի» գլխավորությամբ, քննադատում են Կաթողիկոսի այդ որոշումը¹⁴: Գուցե ճիշտ էր քննադատությունը, և Կաթողիկոսը ետ կանգնեց որոշման իրագործումից: Սակայն այստեղ ընդգծելին Կաթողիկոսի բուռն ու ջերմ վերաբերմունքն էր Մխիթարյան միաբանության մկատմամբ: Դա նաև նրա գնահատականն էր, մեծարանքը, նրա ակնածանքն ու խնկարկումը այն մարդկանց մկատմամբ, որոնց ողջ կյանքը եղավ Եկեղեցուն, հայրենիքին, ողջ հայությանը բոլորանվեր ծառայելու մի սքանչելի օրինակ:

Մեծերը խոնարհվում են Մեծերին:

¹² Նույն տեղում, էջ 218:

¹³ Քանի մը հայ մշամավոր դեմքեր, էջ 35:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 58: